

III. Poznání

Koncem pátého století před Kristem žil na Sicílii řecký filosof jménem Gorgias z Leontin. Ten prý měl především vyslovit a obratně obhajovat tři věty; za prvé: Nic není; za druhé: I kdyby něco bylo, nemohli bychom to poznat; za třetí: I kdybychom připustili, že něco je a že je to poznatelné, nemohli bychom to druhým sdělit. Není ani jisté, zda Gorgias sám bral tato tvrzení vážně – možná, jak říkají někteří učenci, že to u něho byl jen pouhý žert. V každém případě se tyto tři věty tradují od něho a od té doby – po čtyřiašedesát století – stojí před každým z nás jako výzva k zamyšlení. Osobně jsem přesvědčen, že bychom tuto výzvu měli brát vážně, jakkoli hrozná a podivná se nám ty tři věty mohou zdát. A půjdu ještě dál: Zdá se mi, že se těžko najde člověk, který by si alespoň jednou v životě tyto otázky nějakým způsobem nepoložil. Není-li tomu tak u vás, pravděpodobně k tomu ještě dojdete. Gorgiovy věty jsou proto zcela nepochybně věty důležité.

Bylo by sice možné brát takové skeptické pochybnosti jen jako hříčky bez jakéhokoli reálného významu pro život. Tak tomu však není. Kdyby totiž někdo tyto věty přijal, nutně by pro něho musela zmizet všechna životní opravdovost, všechno by se mu stalo zdáním a klamem. A pak by se mu ztratil veškerý smysl života, jakýkoli rozdíl mezi tím, co je pravé a co je falešné, mezi správným a pochybným, zanikl by rozdíl mezi dobrem a zlem. Je to vážná věc. Tím spíše, že nechybějí důvody mluvící pro Gorgiu a proti naší obvyklé jistotě, že na světě věci existují a že jsou poznatelné. Bude tedy lépe, když si konečně otázku týkající se oněch tří vět jasně položíme a pokusíme se na ni najít odpověď. Rád bych vás proto dnes pozval k meditování na toto téma.

Dva tisíce let po Gorgiovi sám pro sebe absolvoval takovou meditaci jiný filosof, Francouz René Descartes. Nejlépe snad uděláme, když ho budeme alespoň sledovat, jak podává důvody svého pochybování.

Při tomto sledování Descartových úvah si všímáme, jak často nás naše smysly oklamaly. Čtverhranná věž vypadá z dálky jako kulatá. Mnohokrát se domníváme, že něco slyšíme nebo vidíme, a není to vůbec nic. To všechno jsou skutečnosti dobře známé. K tomu ještě přistupuje, že máme sny, a často se stane, že během snu věříme s jistotou, že sen je skutečnost. Jak jen můžeme vědět, že ani *ted* nesníme? V tomto okamžiku věřím, že tento stůl a mikrofon a jasné lampy kolem dokola jsou skutečné. Avšak co kdyby to byl sen?

Ano, může někdo říci, ale alespoň tím si mohu být jist, že mám ruce a nohy. Avšak ani to není tak jisté, jak se zdá. Lidé, kteří ztratili ruku nebo nohu, totiž vyprávějí, jak ještě dlouho po amputaci pocítují prudké bolesti v končetinách, které už nemají. A moderní věda nám přináší ještě mnoho jiných argumentů stejného druhu; tak třeba z psychologie víme, že úder na oko může způsobit, že pacient vidí světlo – světlo, které tu přece vůbec není. Z toho se zdá vyplývat, že všechno, co nás obklopuje, dokonce i naše vlastní tělo, může být pouhým zdáním nebo snem.

Teď někteří namítnou, že alespoň matematické pravdy můžeme poznávat s jistotou. Smysly nás klamat mohou, řeknou, ale rozvažující rozum poznává své předměty s jistotou. I to však můžeme snadno vyvrátit. Protože i v matematice dochází k omylům; všichni se při počítání čas od času zmýlíme, a to se stává i největším matematikům. A taky se stává, že počítáme ve snu a počítáme chybně, aniž to pozorujeme. Zdá se tedy, že rozum by nás mohl oklamat právě tak jako smysly.

Neexistuje tedy nic, co by bylo jisté a o čem by se pochybovat nedalo? Descartes se domníval, že něco takového našel ve svém vlastním já. Říká: jestliže se klamu, musím i být; neboť k tomu, abychom mohli myslet – a pochybování či klamání sebe sama je přece myšlení –, musíme existovat. Odtud jeho slavný výrok: Cogito ergo sum – myslím, tedy jsem. Potom se pomocí poněkud komplikované akrobacie pokusil z tohoto „jsem“ odvodit důkaz, že existují i jiné věci.

Většina filosofů, kteří zkoumali jeho myšlenkové

postupy, však s touto stránkou jeho systému nesouhlasí. Říkají – a podle mne právem –, že Descartes zaměnil dvě zcela rozdílné věci: obsah myšlení a samotného myslícího. Všichni se sice domníváme, že k tomu, aby se mohlo myslet, musí tu už být někdo myslící. Jestliže se však pochybuje o všem, i o matematických pravdách, stává se pochybnou i tato pravda. Z karteziánského* hlediska nemáme však právo něco takového tvrdit. A tak *cogito* dokazuje jen jedno, že totiž existuje myšlení – přičemž zde slovo „existuje“ jednoduše znamená, že se vyskytují ty či ony myšlenkové obsahy. Vyvozovat z toho existenci, přítomnost toho, kdo myslí, je neoprávněné. Takže by se nemělo – jak zlomyslně poznamenal jeden pozdější filosof – říkat: myslím, tedy jsem, nýbrž: myslím, tedy nejsem.

Z toho tedy vyplývá, že nemáme vůbec žádný důvod mít za jisté, že vůbec cokoli existuje. Mohlo by tomu být stejně dobře tak, jak řekl Gorgias, že totiž nic neexistuje a nic nemůžeme poznat. Všechno by pak bylo pouhé zdání, anebo – řečeno s Dostojevským – příběh vyprávěný nějakým idiotem.

Dobře si ovšem uvědomuji, že takový idiotský příběh je většině z nás nesympatický. Avšak nejde o sympatie nebo antipatie. Přes všechno, co řekli jistí básniví filosofové, nemůže ani sebevětší láska svůj předmět vytvořit. O tom, zda něco je nebo není, nemůžeme rozhodovat podle svých přání. Člověk se musí snažit *vědět*. Musíme se tohoto problému zmocnit rozumem.

Ale jak? Fyzik, botanik, historik a my všichni v každodenním životě předpokládáme, že existují věci a že je můžeme poznávat. Zde je však brán v pochybnost sám tento předpoklad. Jde mimochodem o jeden z těch případů, kdy zde musí být něco víc než speciální vědy – kdy můžeme takřka bezprostředně vidět úlohu a důležitost filosofie.

Jak máme tedy postupovat? Jedno je jasné: *důkaz*, ve kterém se z něčeho již poznaného vyvozuje něco jiného,

* Podobně jako jiní humanisté užíval Descartes i latinskou podobu svého jména: Cartesius (srv. Komenský – Comenius); odtud pak odvozený výraz karteziánský (komeniologický). (Pozn. překl.)

zde být nemůže. Neboť skeptik jako Gorgias zpochybňuje všechno, tedy i naše předpoklady. Pochyboval by i o pravidlu, podle kterého usuzujeme. Touto cestou se tedy dát nemůžeme.

Co tedy zbývá? Myslím, že jsou před námi otevřeny tři další cesty. Jednak se můžeme podívat, zda skeptik *neodporuje* sám sobě. Pokud by tomu tak bylo, neříkal by vlastně nic koherentního, tj. nic srozumitelného – to však znamená, že by vlastně neříkal nic.

Za druhé se můžeme podívat, zda a jak se jeho domněnky *osvědčují*, zda odpovídají naší zkušenosti, jako to třeba činí fyzikové, když chtějí verifikovat nějakou hypotézu.

A konečně se můžeme pokusit podívat, zda všechny ty věci, které Gorgias popírá, nejsou *evidentní*, tj. zda to není zcela zřejmé tak, *jak my* to míníme.

První cesta byla vyzkoušena už ve starověku. Říká-li totiž skeptik, že nic nemůžeme poznat, lze se ho otázat, jak může něco takového tvrdit. Je si jist pravdivostí svého výroku? Jestliže ano, potom je přece jen něco jistého a poznatelného. Pak tedy výrok, že nic není poznatelné, je nepravdivý. A je-li něco poznatelného, musí to i nějakým způsobem být, existovat. Vypráví se o jednom řeckém skeptikovi jménem Krates, že to pochopil, a proto neříkal nic, jenom kýval prstem. Avšak Aristotelés, velký mistr evropského myšlení, podotkl, že neměl oprávnění ani k tomu, neboť pohyb prstu chce přece vyjádřit nějakou domněnku, ale skeptik žádné domněnky mít nesmí. Podle Aristotela – tak to vyjádřil – má být skeptik podobný rostlině. S rostlinou však nelze diskutovat, poněvadž neříká vůbec nic.

Nevím teď, zda se vám tato argumentace zdá přesvědčivá. Dlužno však poznamenat, že matematická logika proti ní vznesla dosti vážné pochybnosti. Opírají se o tzv. teorii typů. Nemohu se zde bohužel touto značně komplikovanou teorií zabývat, rád bych vás pouze varoval před přílišnou důvěrou vůči této načrtnuté argumentaci.

Druhá cesta se naproti tomu zdá spolehlivá. Předpokládáme-li totiž, že kolem nás skutečně věci jsou a že je můžeme alespoň nějakým způsobem poznávat, pak s tím souhlasí téměř celá naše zkušenost. Rozdíl mezi tím, co

nazýváme „skutečností“, a mezi zdáním spočívá především v tom, že skutečnost je *uspořádaná* – že v ní platí zákony, zatímco zdání žádný takový řád nevykazuje. Vidíme teď, že ve světě, jak jej známe ze zkušenosti, skutečně takový řád panuje téměř všude. Uveďme si příklad: Uléhám do postele a před usnutím vidím svůj noční stolek s budíkem. Ráno tu stojí zas, budík také nezmizel, jenom na stolku je víc prachu než večer. To se dá nejlépe vysvětlit tak, že máme za to, že noční stolek, budík, pokoj atd. skutečně existují a že tyto věci poznávám. Anebo: Vidím kočku, která se objevuje vlevo, pak zmizí za mými zády a opět se vynoří na pravé straně. To se opět nejlépe vysvětlí tím, že řekneme, že existuje skutečná kočka, která se za mými zády dále pohybuje. Pochopitelně by skeptik mohl namítat, že všechno je zdání, ale zdání uspořádané – nicméně je nepochybně jednodušší přijmout skutečnost.

Konečně, a to se mi zdá být nejlepší cesta, můžeme poznamenat, že nepravdivost Gorgiových vět je prostě evidentní: vidíme totiž jasně, že něco existuje, mnohé z toho jsme poznali s jistotou a dokonce sdělili jiným lidem. Řekne-li nám však někdo, že to všechno je sen, odpovíme jednoduše, že to sen není. Existují jistě případy, a je jich mnoho, kdy se můžeme mýlit, ale každý zná situace, kdy vůbec žádná rozumná pochybnost není možná. Teď jsem si například zcela a absolutně jist tím, že sedím a nestojím a že přede mnou svítí lampa. Stejně tak jsem si jist, že pětkrát osmnáct je devadesát. Z toho, že jsem se tu a tam zmýlil, vůbec totiž neplyne, že bych se mýlil vždycky.

Proti Gorgiovi bych tedy vyslovil následující tři věty: za prvé: Něco docela jistě existuje; za druhé: Něco z toho můžeme zcela jistě poznat; za třetí: Je rovněž zřejmé a jisté, že něco z toho, co jsme poznali, můžeme sdělit druhým lidem. A dokud mi nikdo nepodá nějaký lepší argument než ty, které nacházím u Descarta, nevidím žádný důvod, abych svůj názor změnil.

Tím už jsme získali mnoho – i když ne tolik, jak by se mohlo zprvu zdát. Neboť předně nemáme až dosud žádný důkaz, že existuje nějaká skutečnost *mimo* vědomí. To je úplně jiná a mnohem obtížnější otázka, kterou se budeme

zabývat v příští úvaze. Mohlo by tomu totiž být také tak, že věci a skutečnost existují, že se však nacházejí pouze v našem myšlení. I v tomto případě bychom rozlišovali mezi skutečností a snem – nikoli však mezi vnitřním a vnějším světem. O tom však později.

Z našich vývodů dále vůbec neplyne, že všechno, co se domníváme vidět, je před námi skutečně *tak, jak* to vidíme. *Že* něco existuje, je jisté, ale *jak* to s věcmi na světě je, to je otázka jiná. Mnozí lidé – a vůbec ne skeptici – se domnívají, že například se ve světě nevyskytují barvy. Ani tato otázka sem nepatří a není naším dnešním zkoumáním nijak rozhodnuta.

Za třetí – a to by se mělo rozumět samo sebou – existuje zcela určité více věcí, než jich známe, a poznáváme víc, než jsme schopni druhým sdělit.

Tolik jen, abychom se vyhnuli nedorozumění.

Rád bych se ještě v této souvislosti zmínil o dvou filosofických názorech, s nimiž osobně nesouhlasím, které jsou však dnes značně rozšířené. Jde jednak o primát já, jednak o domnělou nutnost utíkat se v našem tázání k emocionálním prožitkům.

Dnes je poměrně mnoho myslitelů, kteří věří, že moje vlastní existence je pro mne nepochybnější než všechno ostatní – či dokonce, že je jedinou úplnou jistotou. Jistěže nikdo kromě skeptiků nebude pochybovat o tom, že on sám skutečně existuje. Nemohu však pochopit, proč by to mělo být jistější než skutečnost, že i ve světě něco je. Zdá se mi dokonce, že tato druhá věta, totiž: *Něco existuje*, má určitou prioritu před větou: *Já jsem*. Neboť sebe sama poznávám, dalo by se říci, teprve oklikou. Nejprve se zaměřuji na předmět, uchopuji něco ve světě – možná špatně, možná povrchně, ale s největší jistotou. Že něco je, a to v prvé řadě něco, co leží *přede mnou* – jakési ne-já, jak říkají filosofové –, to se zdá být nejjistější pravdou.

Někteří jiní novější filosofové se domnívají – a myslím, že tím jdou ve šlépějích scholastika Johna Dunse Scota –, že úplné jistoty o existenci světa a věcí ve světě nemůže být dosaženo pouhým poznáním, ale že k tomu jsou nutné tzv. emocionální prožitky – jako úzkost, bázeň, láska, nenávisť.

V této souvislosti se uvádívá slavný popis zemětřesení od amerického filosofa Williama Jamese s tím, že teprve takový prožitek dává lidem plnou jistotu, že existuje svět. Toto pojetí rozvinul především německý myslitel Wilhelm Dilthey, který má mnohé stoupence mezi současnými filozofy.

Něco podobného slyšíme často v podobě populárního vyvracení skepticismu: Uhoďte, říkává se, skeptika do hlavy, pak už pochopí, že mimo něj něco existuje, totiž vaše pěst. To se zdá být zřejmé – kdo by zpochybňoval existenci pěsti, která ho udeří? Nijak o ní sice nepochybují, nevidím však, jak by nám mohla pomoci v naší otázce, a totéž platí o zemětřesení, o hněvu a lásce atd. Neboť co prožívám, udeří-li mě někdo do hlavy? Jednak cítím svým hmatem ruku; dále pak prožívám bolest, vztek atd. Kdybychom však předpokládali – jako to činí skeptikové – , že nás smysly stále klamou, potom by to první, hmatový vjem, vůbec nic nedokazovalo o existenci pěsti. A bolest nebo zlost ještě méně, protože je možno docela dobře pocíťovat bolesti nebo zlost, aniž na nás působí něco zvenčí. Buď tedy už víme na základě poznání, že něco existuje, anebo se to nikdy nedovíme působením takových prožitků – ty totiž už předem platnost poznání předpokládají. Není-li jistá tato platnost, pak nejsou k ničemu.

Se skepticismem je to totiž tak, že mu nesmíme dělat žádné ústupky. Ustoupíme-li sebedméně, jsme rychle ztraceni. A to dělají stejně tak ti, kteří popírají evidenci toho, že něco existuje, jako ti, kteří pochybují o jistotě našeho poznání a chtějí by jí pomoci úzkostí, hnusem, zlostí a tak podobně. V obou případech uchopí skepticismus prst, který jsme mu podali, a táhne filosofa na svou bažinatou půdu.

Nicméně skutečnost, že existuje taková bažina a že tu kdysi byl nějaký Gorgias se svými třemi výroky, není bezvýznamná a není bez užitku pro strážlivě uvažujícího filosofa. To, co tu skeptik říká, je samozřejmě hrozně přehnané, a proto prostě nesprávné. Avšak jeho přehánění obsahuje přece jen pravdivé jádro. To spočívá v tom, že naše poznávací schopnosti jsou velmi, ba raději bych řekl tragicky malé. Víme toho velice málo, a i to, co víme, je nám až příliš

často dáno jen povrchně a bez jistoty. Většina našeho vědění je vskutku jen pravděpodobná. Jsou sice absolutní, nepodmíněné jistoty, ale ty jsou vzácné. Člověk se na světě pohybuje jako slepec pomalým tápáním a zkusmo, má jen zřídka jasnou intuici a málokdy dosáhne bezpečného úspěchu. Kdo by chtěl věřit, že poznáváme všechno a úplně a že vše, co poznáváme, dokážeme sdělit, dopouštěl by se stejně velkého a stejně nesprávného přehánění jako skeptik.

Ve filosofických otázkách není totiž nic jednoduché – to je poučení, které znovu a znovu vyplývá z úvah o velkých problémech. Každé jednoduché řešení je řešení falešné. A obvykle to bývá líné řešení – jako skepticismus, který z nás snímá jakoukoli povinnost namáhavého zkoumání, protože podle něho nic vyzkoumat nelze. Skutečnost je ale nesmírně složitá a rovněž tak nesmírně složitá musí být i pravda o ní. A jen dlouhou a namáhavou prací si může člověk z této pravdy jakkoli málo, ale přece jen něco osvojit.